

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№91
(19281)

2019 чылдың
август 15
четверг

Хүннүн үнери — 05:00
Ажары — 20:06
Хүн дурту — 15:06

Садар өртээ хостуг 12+

Кожуун Наадымы

ТООЛЗУГ ОРАН ТОЖУ КОЖУУН

Эрткен дыштаныр хүннерде Тожунун чону ийи дакпыр байыр-лалды демдегледип эрттиргеннер. Кожуун Наадымы база Делегейниң биче буурай чоннарының хүнүнге тураскааткан солун хемчеглер болуп эрткен. Тожу кожуунун кол-ла ажылы — көдээ ажил-агый. Өскелерден ылгалдыг ивижилер, аңчылар болгаш балыкчылар Тожу кожуунда чурттап турар.

Делегейниң биче буурай чоннарының хүнүн Тожу тывалары ам ийи дугаар чыл эрттирип турары бо. Байырлалда ивижилер боттарының чурттап олурар тос чадырларын тип, чонга сонуургатканнар. Тайга-сын ажыр иви малдап чоруур ивижилерниң бирээзи, «Хам-Сыра» аймактын удуртукчузу Светлана Демкина бодунун көшкүн амыдыралының дугайында чугаалап берди:

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүн медээлери

ОДАЛГА СЕЗОНУ СЕНТЯБРЬ 15-ТЕ ЭГЕЛЭЭР

ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызының медээзи-биле республиканың кожууннарының кышка белеткели 68 хуу болуп турар. Ам-даа Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл болгаш Кызыл кожууннар чиигелделиг хөмүр сөөртүлгезиниң графигинден озалдап турар. Кышкы одалга сезонунда, Кызыл кожуунга өске черлерге деңнээрге, эң хөй одаар чүүл негеттинер. Керээни чарып каан, акшаландырышкыны үе-шаанда чоруткан. Ындыг-даа бол, үш неделя дургузунда кожуун чиигелделиг хөмүр сөөртүлгезин чорутпайн турарын сайыт Роман Кажин-оол дыңнадып турар. Кышка белеткел ажылдарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол боду хыналдага алган, хөмүр сөөртүлгезиниң дугайында доктаамал дыңнадырын кожууннарының чагырга даргаларындан Чазак Даргазы база шыңгыы негезн.

АРАГА САДАРЫ ХОРУГЛУГ

Август 15-те Кызылдың садыгларынга эзиртир суксун аймаан садары хоруглуг. Республика хүнүнге тураскааткан байырлыг хемчеглер үезинде арага аймаан, ооң иштинде пивону хоорайның девискээринде шупту садыгларга садарын чөпсээревес дугайында мэрияның 470 дугаарлыг доктаалы 2019 чылдың август 9-та үнүп келген. Ооң-биле чергелештир, хөй-нитиниң чөмненилге черлери кафе, бар болгаш ресторанның эзиртир суксуннар сатпазын сүмелеп турар.

“ТУВАМЕДИАГРУПП” МЕДЭЭ АГЕНТИЛЕЛИ АЖЫТТЫНГАН

Республикада бар массалыг-информация чөпсөктеринге “ТываМедиаГрупп” медээлер агентилели немешкен. Бо чылдың август 2-ниң хүнүнде Харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң (Роскомнадзор) (ЭЛ № ФС 77 – 76336) дугаарлыг бүрүткелин болгаш шыңылгазын алган медээлер агентилелин Парлалга бажыңы «Тыва-медиабөлүк» тургускан. Ынаар «Тувинская правда», «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннар, «Башкы» сеткүүлү болгаш «Тува 24» телеканал кирип турар. «Тыва-медиабөлүктүн» тургузукчузу ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызы болур. Август 13-тен эгелээш, TMG www.tmgnews.ru, сайтыдан республика амыдыралының дугайында шын, бадаткалдыг болгаш долу медээлерни билип ап болур.

ДУС-ДАГДА ТЫВА МӨГЕГЕ ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУСКАН

Август 9, 10 хүннеринде, Өвүр кожуунун Дус-Даг сумузунун 90 харлаан юбилейин демдегледип эрттирген. Спортчу хемчеглер тыва хүреш, аът чарыжының маргылдааларындан аңгыда, тыва мөгениң “Девиг тураскаалын” тургускан. Дус-Даг чурттуг ТАР-ның мөгелеринге тураскаал кылыр дугайында саналды Тываның Арзылаң мөгези Чимит Куулар кириген болгаш чону эвилелдээн. Адаанда таваа-биле кады ниитизи-биле 4 метр тураскаалды скульптор Александр Ойдуң кылган.

Чазак Даргазы социал
четкилерде

ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Бо хуннерде Тываның Чазак республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзү дээш хөй ажилдарны кылып чорудуп турар. Россияның экономика-тиг хөгжүлдө сайыды Максим Орешкинниң берген даалгаларын күүседири бирги чергениң айтырыы дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилерде бижип турар.

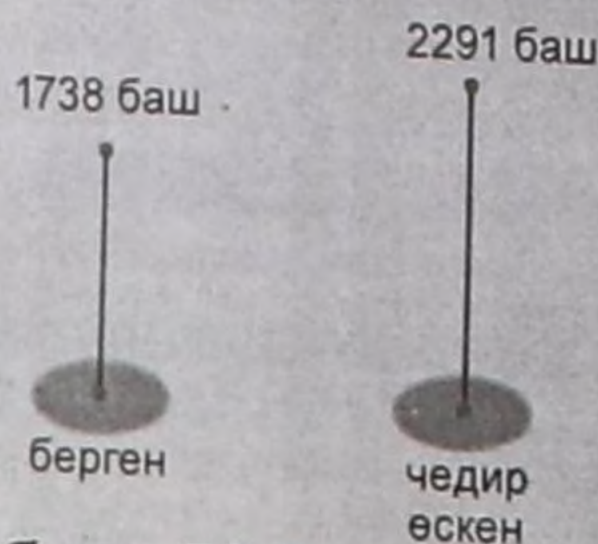
"Август айда кол кылып чорудар хемчеглерниң бирээзи Тываның социал-экономиктиг сайзыралының планын ажилдап кылгаш, доозары, ооң соонда, Россия Федерациязының Экономика-тиг сайзырал яамызынче чорудуп, чөпшээрелди алыры болур. Улуг күженишкениң база харысалгалыг ажилды экономика-тиг хөгжүлдө сайыды Максим Орешкин-биле кады демниг чорудуп тур бис. Удавас ол база катап бистиң республикага чедип келир болгаш доктаал-саавырыны хынап көөр болган. Ол ышкаш мээң оралакчыларым эрге-хоойлу органнарын харыылаар А.М. Чудаан-оол, А.А. Щур, республиканың амыдырал хандырылга айтырыгларын болгаш аграр-комплекс-ти харыылаар В.И. Енданга база даалгаларны берген мен" — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнадып турар.

"ИНЕК —
ЧЕМГЕРИКЧИ МАЛЫМ"
ТӨЛЕВИЛЭЛ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

869 өг-бүлө 1738 баш
бода малды алган

869 өг-бүлө 53,2 сая
рубльди камнап алган

Август 15 — Тыва Республиканың Хүнү

Байыр чедиришкени

Тыва Республиканың Хүнү-биле!

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Тываның кол байырлалы — Республика биле мээң байырымны хүлээп ап көрүңер! Тыва 98 чыл бурунгаар бо хүнде бо төөгүзүндө бир-ле дугаар бот-догуннаан күрүнө апарган. Ол төөгүлүг болууш Россияның дорт киржилгези болгаш бүгү таладан деткимчези-биле болуп турганы уткалыг, аныяк Таңды-Тыва республиканы ол бир дугаар тускай күрүнө кылдыр көргөш, бодунуң камгалалыңга кирип алган.

Республика хүнүнүң кол уткасы дээрге ооң интернационалчызы деп бодаар Чүгле тывалар эвес, а орус улус болгаш өске-даа чоннарның төлээлери 98 чырунгаар Таңды-Тыва Республиканың тургузукчулары апарган. Ол үелерден эгер чоннарның чаңгыс аай демниг чоруу бо хуннерге чедир бистиң республикамы хөгжүлдөзүңү, чедиришкениң болгаш чечектелип сайзыраарының үндөзүңү артпышаан. Бистиң салгалдың кижилери чаңгыс аай демниг болурун эң үнелиг кылдыр көрүп турарыңга чоргаарланыр-дыр мен.

Чаңгыс аай демниг болуру — Тываның бурунгаар шимчээшкениниң, республик болгаш ооң хөй нациялыг чонунуң чечектелип сайзыраарының идегелдиг дазыл. Бистиң аравыста кижилер бүрүзү бодунуң күш-ажылы-биле республиканы каас-ча бай-байлак база чедиришкени болдурарын чүрээниң ханызындан күзеп чорууңуңуң болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Силер бүгүдөгү кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай чорукту, бистиң Төрзөн чуртувумакшылдыг чаагай чоруу дээш бүгү кылган ажил-херээр болгаш эгелээшкени чедиришкени болурун сеткил-чүрээмниң ханызындан күзедим.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым база республиканың аалчылары!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттар корпусунундан Тыва Республиканың Хүнү-биле сеткилдин ханызындан эң-не чылыг ба чедиришкенини хүлээп ап көрүңер!

98 чыл бурунгаар Бүгү-Тываның тургузукчу хуралыңа салым-чолдуг чугула чирпи хүлээп ап, Тыва Арат Республиканың тургустунганын чарлааны — бичонувустуң төөгүзүн үндөзүңү-биле өскерткен болгаш Тываның тургустунарыңа үе-чада ажиттыңган, ынчангаш бот-башкартыңарыңа, экономиканың, хөгжүлдөзүңү оруун, социал адырың, культура амыдыралыңың арга-хевирин чон боду шилип арга тургустунганын онзалап демдегледип турар бис.

Республика Хүнү — төрзөн черинге кызыгаар чок ынакшылдың, бистиң төөгүниитилеливисти ханы билип алырыңа хөй-яңзы омактыг чоннарның чаңгыс эви бадыткалы болур кайгамчык чараш, чаагай сагыш-сеткилдин байырлалы.

Республика Хүнү — маңаа төрүттүңен болгаш, Тыва ийи дугаар бажыңы апар кижилерни каттыштырып турар байырлал. Өгбелеривистиң чуртун улам каас-ча болдурарыңа, амыдыралдың кол уг-шиин айтып бээринден аңгыда, быжыг ту байдалдың үндөзүңү бооп турар Төрзөн чуртунга кызыгаар чок бердинген, Тыва езулуг патриотчу болгаш ажил-ишчи кижилериниң үлүү улуг.

Бо хуннерде бистиң мурнувуста республиканың амгы болгаш келир үезинче утган чугула айтырыглар бар. Бүзүрелди-биле бурунгаар хөгжүүр дээр болзувусса, сорулгаларны шигээдир ужурлуг бис. Бо бүгү Тываның чурттакчыларының бай-арга-дуржулганың, бедик тура-соруунуң ачызында бүдө бээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Эргим чаңгыс-чер чурттугларым! Бо төөгүлүг хүнде сеткилимниң ханызындан силер бүгүдөгү каң дег кадыкшылды, омак-сергек чорууруңарны, чедиришкенини, аас-жикти болгаш ынакшылды күзедим!

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К.ДАВА

Эргим эштер!

Тываның чурттакчыларыңа кол национал байырлалы — Республика Хүнү-биле чүрээмниң ханызындан байыр чедирип тур мен!

98 чыл бурунгаар Тыва Арат Республиканың тургустунганы, Россия биле Тыва чоокшуладырыңа чугула төөгүлүг болуушкун болган.

Тыва Республика — байлак төөгүлүг салгалдыг база чайгаар бүткен кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг, эрте-бурунгу цивилизацияларны болгаш амгы байдал харылзаштырып турар Сибирьниң эң ховар региону. Бойдустуң болгаш культураны тураскаалдарын камны-биле кадагалап, национал чаңылдарны чогадыкчы хөгжүдү база байлакшыдып турар.

Республиканың бурунгаар хөгжүлдөзүнче шыңгыы күчү-шыдал чыгдыңган Тываның девискээринде мөөңнеттинген бойдус байлааның хөй санныг курлавыры регионнуң сайзыралыңа, инвестицияларны хаара тударыңа чөптүг ажыглаар болза чурттакчыларның амыдыралының деңгелин бедидеринге магадылалды берип турар.

Регионнуң мурнунда салдыңган сорулгаларны чурттакчы чоннуң төрзөн чериниң салым-чолунга шын сеткилинден кичээңгейни салып, идепкейлиг киржилгези-биле шиитпирлеттине бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың чурттакчыларыңа сеткилимниң ханызындан быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, салдыңган планнарының боттанышыңыңа чедиришкенини күзедим! Бүгү-ле эки чүүлдерни силерге йөрээдим!

Хүндүткел-биле, Россия Федерациязының Президентизиниң
Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи С. МЕНЯЙЛО

Кожуун Наадымы

ТООЛЗУГ ОРАН ТОЖУ КОЖУУН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Мээң амыдыралым иви мал-биле холбашкан. Бодумнун кылып чоруур ижиге бердинип, ивинин баш санын өстүрер сорулгалыг бо хүнге чедир кызып чор мен. Ивини бөрүдөн камгалаар дээш, карак салбайн кадарып турар мен. Биске, талыгыр ыракта тайгада иви малдап чоруур көдээ ишчилерге мындыг байырлалды эрттирип берип турары база кончуг эки-дир. Шынап-ла, иви кадарары амыр эвес, кызымаккай, бурунгаар чүткүлдүг ижилерниң ажылы дээрзи билдингир.

Байырлалдың эгезинде тожуларга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Валентин Ендан баштаан удуртукчулар байыр чедирип, мурнакчыларны шаңнап-мактаан. Чылдың-на Тываның Чазаа ивижилерге дузалажып, деткимчени көргүзүп турар. Ол ышкыш республикада ивижилерни деткиир болгаш малдың баш санын өстүрүп, сайзырадыр фондуну тургускан. Чазак Баштыңының даалгазы-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый

яамызы ивилерни өстүреринче, угланган ажилды чорудар хемчеглерни ап келген. Бо ажилды ам-даа күштелдирер дээш, кайы-даа тала кызып, демнежип ажилдаар дээрзин, Валентин Ендан чугаалаан.

Оонаңгыда, Кызылдан «Кадыкшылдың оруу» губернатор төлөвилелиниң шугуму-биле эмчилер Тожу кожуунунуң улуг-бичии чонунга "УЗИ", маммография шинчилгезин эрттирип, хүлээп алышкынны чоруткан. Бо эрткен байырлалда тоолзуг оран Тожуну сонуургап барган аян-чорукчулар Айдыс, Айлуна Бакуктар чараш бойдушту магадап ханмаанын чугааладылар, «Бир дугаар мындыг солун байырлалда келдивис. Тожу кожуунуң чурттакчыларынга ам-даа бурунгаар хөгжүлдени күзээр-дир бис» – деп, йөрээлди салдылар. Тожу кожуунга болган Наадымның бир эң солун кезээ, Юрий Никитинниң аң-мең кештери, сөөктери, мыйыстарының делгелгезин бо хемчегге келген кижилер ону сонуургал-биле көргөннер.

Тоора-Хем суунуң чоогунда ногаан шыкка болган ийи дакпыр байырлалга аш-чем делгелгези база балыктан янзы-бүрү чемнер аймаан белеткээринге чурттакчы чон аразынга мөөрейни база эрттирген. Спортчу оюннарга, он километрге чадаг чарыш, ча, согун ада-ры, даш көдүрери дээш өске-даа солун маргылдааларга, адаан-мөөрейлерге

тожулар идепкейлиг киришкен. База кожуунуң культурага, уран чүүлге салым-чаяаныглары ыры-хөгжүмүн чаңыландыр бадырып, солун концертин бараалгаткан. Наадым биле биче буурай чоннарның байырлалы аныяктарның танцы-самы-биле доозулган.

Бистиң корр.

Аныяктар шимчээшкени

АНЫЯКТАР СЕСЕРЛИИНДЕ ХИП-ХОП, ЗУМБО...

Кызылчыларның ынак дыштаныр черлериниң бирээзи – Аныяктар сесерлиинче эрткен дыштаныр хүнде оолдарым-биле дыштанып четтивис. Инде танцы-сам, скейтборд, уруглар йаанаар шөлдер, аттракционнар, концерт көргүзөр сцена дээш шупту бар. Тогаан сесерлик иштинде тургускан ичежек тураскаалдарның чаражыны! да-иелер ажы-төлүн дыштандырган, урукка тырттырган, элээди оолдар, уруглар скейтбордтаан, хайымны-даа едергей.

А сцена мурнунда шөлде бичии чашардан эгелээш, улгады берген назылыг ижилерге чедир шупту самнап турар олду. Ону Кызыл хоорайда "Найысылал" арт-төптүң ажилдакчылары организаптап турар. Олар бүдүн чай дургузунда, суббота-аларда мындыг хемчеглерни эрттирип елгеннер. Танцы шөлүндө чыылган чонну ара тудуп, хей-аъдын көдүрүп, хөгледип урар башкарыкчы арт-төптүң уран чүүл дуртукчузу, аныяк кыс Шеңне Намнай.

Арт-төптүң зумбо (танцының бир хевири) тренери Надежда Ооржак биле хип-хоп тренери Чаяна Оюн дыштанып келген чонну танцы-самче чалап, өөредип турарлар.

Суббота санында аңаа келгеш, амгы үеңиң танцы-самын өөренип ап турар херээжен чон база хей болду. "Кандыг-даа фитнес төвүңге азы бир-ле клубка профессионал самчылардан танцы өөренири өртектиг болгай. А мында – халас. Бо чараш кыстарның танцылаарын көргөш, магадааш, кижиле ала-чайгаар оларга каттыжа бээр-дир, үргүлчү келиксээр, суббота-лар манаар апардым. Дыштаныр хүннерде бажыңга анаа-ла олурбайн, маңаа келгеш танцылап, сула шимчээш-киннер кылып алырга дыка онза-дыр!" – деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы Вера Кыргыс чугаалады. Ам келир субботада 80-90 чылдарның танцы-самын эрттирер дээрзин организаакчылар дыңнатты.

Алдынай СОЯН.

Авторның тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

2019 чылдың сентябрь 8-те – чаңгыс аай бадылаашкын хүнүндө Тыва Республикада 61 төлээлекчи органче соңгулдалар болуп эртер:

- Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының депутаттарының соңгулдалар;
- 8 муниципалдыг районнарның база 2 хоорай округунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдалар;
- 50 көдээ сумунуң база Чадаана хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдалар.

Ам соңгулдаларда шупту 695: Дээди Хуралдың 32 депутадын; муниципалдыг районнарның 161 депутадын; хоорай болгаш көдээ сумуларның 502 депутадын соңгуур. 2019 чылдың сентябрь 8-тиң соңгулдаларына 19 ТСК, 186 УСК, регион, девискээр база участок соңгулда комиссияларының 1500 кежигүннери ажилдаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдалары эртер чаңгыс мандаттыг 16 соңгулда округунуң округ комиссияларының бүрүн эргелерин 11 ТСК-те хүлээндирген.

Бадылаашкын хүнүндө соңгулдаларның ажык-чарлыг эртерин хандыраар дээш, 19 ТСК база 5 УСК-дан интернет четкизинге онлайн дамчыдылганы дамчыдар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясында 20 КОИБ-2017 бар, 19 КОИБ-ти соңгулда участоктарына ажыглаар, 1 КОИБ – курлавырга артар. Чаңгыс аай бадылаашкын хүнүндө, шупту соңгулда участоктарында бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколун үндүрерде, тускай программалыг QR-кодтуг машинаны ажыглап парлааш, ол сан-чурагайларны «Соңгулдалар» ГАС-че кириер.

Регион чергелиг соңгулдалар хоойлужудулгазы езугаар соңгукчу кижилер чурттап турар черинге бадылаар эргелиг. 2019 чылдың июль 24-тен сентябрь 4-ке чедир 19 ТИК, МФЦ-ниң 23 салбыры база Күрүне ачы-дузалары портал таварыштыр билдиришкиннерни хүлээп турар.

2019 чылдың август 28-тен сентябрь 4-ке чедир билдиришкиннерни 186 УСК-че бижип болур. Соңгукчу кижилер келген чериниң аайы-биле соңгукчулар даңзызынче кириериниң дугайында тускай билдиришкинни 2019 чылдың сентябрь 6-дан сентябрь 7-ниң 14 шакка чедир боду кирип болур.

Чедери берге болгаш ырак черлерде чурттап турар соңгукчуларның хуусаадан эрте бадылаашкыны 2019 чылдың август 19 соонда чорудар.

Регион хоойлужудулгазы езугаар, 2019 чылдың сентябрь 8-тиң 8.00 шактан 22.00 шакка чедир 186 соңгулда участоктарына бадылаашкыннар болуп эртер. Бо удаада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 32 депутадын соңгуур.

2019 чылдың август 2-де республика парламентизиниң депутадынче кордакчыларны бүртүкээр доозулган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынче 416 кандидатты идип үндүрген: 9 партиядан 391 кандидат база 105 кижилер боттарын идип үндүрген (кандидаттарның ниити санының 25,4 %).

Бүгү-ле хыналдалар соонда 6 политиктиг партияны бүртүкээр дугайында шиитпир хүлээп алдыган:

- 1) "Чаңгыс аай демниг Россия" БРПП ТРС – 63 кандидат;
- 2) РЛДП ПП ТРС – 51;
- 3) "Чөптүг Россия" партия ТРС – 49;
- 4) РФКП – 30;
- 5) "Россияның коммунистери" коммунист партия – 18;
- 6) Россия Федерациязының Казактар партиязының Тыва Республикада РС – 19.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының хүндүлел бижи-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш,
Виктор Андреевич АРАВААНЫ – Тес-Хем
кожуунуң Ү-Шынаа суурда хуу мал ажил-агыйының
баштыңын;

Петр Ондарович БАЙЫР-ОЛДУ – күш-ажылдың
хоочунун;

Татьяна Анатольевна БОЛЬШАКОВАНЫ – «Ты-
вагражданпроект» ажык акционерлиг ниитилелдин
телевизорлор институтунуң генпланист-инженерин;
Раиса Ховалыговна ХОВАЛЫГНЫ – «Тываполи-
граф» кызыгаарлаттыг харыс салгалыг ниитилелдин
хыналда-эрттирилге пунктузунуң контролёрун;

Демир-оол Кыргысович ЧЕРЛИК-ОЛДУ – күш-
ажылдың хоочунун.

Кадык камгалал системазында хей чылдарда ак
сеткилдиг ажылы дээш,

Елена Манай-ооловна ОНДАРНЫ – «Республиканың
1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюд-
жеттиг кадык камгалал албан чериниң травматология
салбырының (наркология постузуңуң) эмчи сестразын;

Ирина Халыиновна ООРЖАКТЫ – «Республиканың
1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюд-
жеттиг кадык камгалал албан чериниң нейрохирургия
салбырының реанимация болгаш эмнээшкин терапия
палатазының эмчи сестразын;

Оюмаа Хулур-ооловна ООРЖАКТЫ – «Өвүр
кожуунуң төп эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң инфекция
салбырының улуг эмчи сестразын;

Елена Ширин-ооловна ОЮННУ – «Республиканың
1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюд-
жеттиг кадык камгалал албан чериниң нейрохирургия
салбырының реанимация болгаш эмнээшкин терапия
палатазының эмчи сестразын;

Саида Октябрьовна САРЫГЛАРНЫ – «Республи-
каның 1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң функционал-
дыг диагностика эмчизин;

Саида Анатольевна СЕДЕННИ – «Республиканың
1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюд-
жеттиг кадык камгалал албан чериниң Регионалдыг
хан-дамыр төвүнүң 1 дугаар кардиология салбырының
реанимация болгаш эмнээшкин терапия палатазының
кардиолог-эмчизин;

Раиса Суур-ооловна ХААЖЫКТЫ – «Республи-
каның 1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң консуль-
тация-диагностика поликлиниказының профилактика
салбырының процедура эмчи сестразын.

Кадык камгалал системазында күш-ажылчы
чедишкенин дээш,

Росси Александрович КҮЖҮГЕТТИ – «Республи-
каның 1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң
Регионалдыг хан-дамыр төвүнүң рентгенохирургия ар-
галарлыг диагностика болгаш эмнээшкин кабинетиниң
эргелекчизин, рентгенэндоваскулярлыг диагностика
болгаш эмнээшкин талазы-биле эмчизин, медицина
эртемнериниң кандидадын.

Культура болгаш уран чүүл адырында хей чыл-
дарда ак сеткилдиг ажылы дээш,

Мара Чеденовна КУУЛАРНЫ – «Саяннар» Тываның
национал ыры болгаш танцы-сам ансамбли» Күрүне
бюджеттиг албан чериниң оркестр артизин;

Томас Коңзай-оолович МОҢГУШТУ – «Кызылдың
А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг профессионал
өөредилге албан чериниң концертмейстерин;

Антонина Дываановна ООРЖАКТЫ – «Саяннар»
Тываның национал ыры болгаш танцы-сам ансамбли»
Күрүне бюджеттиг албан чериниң костюмер цегиниң
эргелекчизин.

Уран чогаадыкчы чедишкенин дээш,

Аржана Артуровна ДАМДЫННЫ – «Тываның
күрүнениң ойнаарактар (ойнаар-кыстар) театры» күрүне
бюджеттиг албан чериниң кулковод-артизин;

Саян Оюн-оолович МОҢГУШТУ – «Тываның күрү-
нениң ойнаарактар (ойнаар-кыстар) театры» күрүне

бюджеттиг албан чериниң директорун;

Петр Алексеевич ЧЕРНИКОВТУ – 55115 шериг
кезээниң шериг оркестриниң директорун.

Өөредилге адырында хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш,

Лилия Хемер-ооловна БАЙЫРНЫ – «Улуг-Хем
кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайның «Ручеек» 3 ду-
гаарлыг холушак хевирлиг уруглар сады» муниципалдыг авто-
номнуг школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң
албан чериниң кижизидикчи биче кижизидикчи
башкызын;

Раиса Күжүгетовна БИЧЕ-ОЛДУ – Улуг-Хем ко-
жуунуң Шагаан-Арыг хоорайның «Ручеек» 3 дугаарлыг
холушак хевирлиг уруглар сады» муниципалдыг авто-
номнуг школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң
албан чериниң кижизидикчи башкызын;

Елена Ломбуевна ИРГИТТИ – Дээди профессио-
нал өөредилгелиг «Тываның күрүне университети»
Федералдыг күрүне бюджеттиг өөредилге албан
чериниң Кызылдың педагогика институтунуң педагогика
кафедразының доцентизин, педагогика эртемнериниң
кандидадын;

Алдын-кыс Адыааевна ООРЖАКТЫ – Барыин-
Хемчик кожуунуң «Дөң-Терезин суурунун ниити
өөредилгелиг ортумак школазы» муниципалдыг бюд-
жеттиг ниити өөредилге албан чериниң педагог-биб-
лиотекарын;

Снежана Тараачыновна ООРЖАКТЫ – Барыин-
Хемчик кожуунуң немелде өөредилгениң «Чогаадыл-
га төвү» муниципалдыг бюджеттиг өөредилге албан
чериниң директорунуң кижизидилге ажылының талазы-
биле оралакчызын;

Тамара Александровна САПЕГИНАНЫ – «Тываның
сайгарлыкчы чорук техникуму» Тыва Республиканың
күрүне бюджеттиг профессионал өөредилге албан
чериниң бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастерин;

Мария Моңгушевна СУНДУЙНУ – «Чаа-Хөл
кожуунуң Ак-Туруг суурунун ниити өөредилгелиг
ортумак школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити
өөредилге албан чериниң эге класстар башкызын;

Лариса Достай-ооловна ШОЙДАННЫ – «Бай-
Тайга кожуунуң Шуй суурунун ниити өөредилгелиг
ортумак школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити
өөредилге албан чериниң эге класстар башкызын;

Хей чылдар иштинде үлегерлиг ажил-албаны
дээш,

Елена Николаевна БОЧАРОВАНЫ – Тыва
Республиканың Тарифтер талазы-биле албанның
удуртукчузунуң оралакчызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 6
№157

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге кириген
үлүг-хуузу, культура адырында хей чылдарда ак сеткил-
диг ажылы дээш, «Шылагараңгай күш-ажылы дээш»
медаль-биле

Демир-оол Бадарчиевич КЕЖИКИГНИ – «Сая-
ннар» Тываның национал ыры болгаш танцы-сам ан-
самбли» күрүне бюджеттиг албан чериниң оркестриниң
артизин шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыа-
зы, хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва
Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты

Алексей Доржуевич СЕДИПОВКА – «Россияның
чурукчулар эвилели» Бүгү Россияның уран чогаадыкчы
хей-ниити организациязының Тываның регионалдыг
салбырының кежигүнү, уран чурукчузунга тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүлге ачы-хавыа-зы, үре-
түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдар-
лыг артизи» хүндүлүг атты

Айдың Олегович БАДЫ-САГААНГА – «Тыва
Республиканың В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии
театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң артизинге;

Начын Орланович ДОНГАККА – «Тываның В.М.
Халилов аттыг күрүне филармониязы» күрүнениң авто-
номнуг албан чериниң В. Тока аттыг күрүнениң симфония
оркестриниң артизинге;

Саян Калбак-оолович САЛЧАККА – «Тываның В.М.
Халилов аттыг күрүне филармониязы» күрүнениң авто-
номнуг албан чериниң В.Тока аттыг күрүнениң симфония
оркестриниң артизинге тыпсыр.

Кадык камгалал системазында ачы-хавыа-зы бол-
гаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва
Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты

Владимир Эдуардович КОВАЛЕВСКИЙ –
«Улуг-Хемниң кожууннар аразында А.Т. Балган атты
төвү» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык
камгалал албан чериниң анестезиолог-реаниматор
эмчизинге тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыа-
зы, хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва
Республиканың культуразының алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты

Зоя Чимит-ооловна ИДАМ-СЮРЮНГА – «Кызыл-
дың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг профессионал
өөредилге албан чериниң үн тургузар башкызынга;

Валерий Очур-оолович КУУЛАРГА – «Кызылдың
А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг профессионал
өөредилге албан чериниң «Улустуң оркестриниң
рекселдери» специальность талазы-биле башкызын;

Херел Санчаевич КЫРГЫСКА – Улуг-Хем кожууну
Шагаан-Арыг хоорайның немелде өөредилгениң
«Уругларның уран чүүл школазы» муниципалдыг бюд-
жеттиг өөредилге албан чериниң уран чурулга класзын
башкызынга тыпсыр.

Өөредилге болгаш эртем адырында ачы-хавыа-
зы, хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва
Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты

Елена Валерьевна АЙЫЖЫГА – Дээди профессио-
нал өөредилгелиг «Тываның күрүне университети» Фе-
дералдыг күрүне бюджеттиг өөредилге албан чериниң
бүгү-ниити төөгү, археология болгаш документоведени
кафедразының доцентизинге, төөгү эртемнериниң
кандидадынга;

Раиса Шугууровна ИРГИТКЕ – Дээди профессио-
нал өөредилгелиг «Тываның күрүне университети» Фе-
дералдыг күрүне бюджеттиг өөредилге албан чериниң
зоотехния кафедрасының доцентизи, көдээ ажил-агы
эртемнериниң кандидадынга тыпсыр.

Өөредилге адырында ачы-хавыа-зы, хей чылдарда
ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва Республиканың
өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты

Зоя Дупчуновна МОҢГУШКА – «Сүт-Хөл кожууну»
Алдан-Маадырның ниити өөредилгелиг ортумак школа-
зы» муниципалдыг бюджеттиг өөредилге албан чериниң
социал педагогунга тыпсыр.

Көдээ ажил-агы адырында хей чылдарда үре-
түнелдиг ажылы дээш, «Тыва Республиканың көдээ
ажыл-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты

Сергей Экер-оолович ДОНГАККА – Өвүр кожууну
«Торгалыг» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң ди-
ректорунга тыпсыр.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва
Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты

Алевтина Анисимовна ГИЛЕВАГА – күш-ажылдың
хоочунунга;

Аный Иргитовна ДЕМИР-ОЛГА – күш-ажылдың
хоочунунга;

Алла Кыс-ооловна ХУРУМАГА – Россия Федера-
циязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада
салбыры – Күрүнениң албан чериниң эргелекчизиниң
оралакчызынга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 6
№158

2019 – Күш-ажылдың кижизиниң чылы

ТАЙГА-СЫННЫҢ КЫЗЫ

Бичизинден тура-ла, тайга-сын азында тип каан тос чадырга чурт-тап, иви кадарып өскөн мен деп, Адыр-Кежиг суурнуң хүндүлүг чурттакчызы Зинаида Намның сактып чугаалады. Аңчы Намдан Кол – хем чурттуг аңчы чораан, а авазы Бараан Серен үргүлчү-ле тайгага чурттап чораан болгаш аң-мең сегирткен турар аңчы. Ынчангаш ол үеде херэжэн улус аразындан Ленин ор-дани-биле шаңнаткан-даа.

«Аңчы кижиниң караа арга-эзимден авас» деп чоннуң мерген сөзү бар. Аңчы эр ээзи уругларының авазы-биле аңнаар, балыктаар чорааннар, аңчы тайгазының кокпа оруктарын-торлуш-даа дивестер. Олар ынчан «Хем-Хем» совхозтуң ивизин кадарып турган. Мал соондан тайга кезип, көжүп каар. Уруглары база ада-иезиниң амыштыг ижинге дузалажып өскөннер. Бүлениң үш дугаар уруу Зинаида база ада-иезин салгаан аңчы чораан.

Адыр-Кежиг суурга школаны доос-тап, Иркутск хоорайның училищезинче үргүлчүлүк алыштып алгаш, мал эмчизи мергежилниң ортумак эртемниң чедип алган. Оон аңчы дедир-ле төрзүн Тожузуңче ча-ап келгеш, совхозка ажилдай берген. Мал эмчилери тайгада ивижилерниң аңчы-маганын эмнээр дээш каш хондур тайга-таңды кезип чоруптар. Зинаида аңчы черле тайгага өскөн болгаш аңаа аңчы, харын-даа арга-эзимниң чой-ун, пөш, кат-тоорук үнгөн чаагай чыдын аңчы ханмас. Оон улаштыр Адыр-Кежиг суурнуң чагырга черинге социал-аңчыларга, он ийи чыл ажилдааш, аңчы дүштүгү дүштүгү аңчы үнгөн. Аңаа аңчы келген үезинде сумунуң улуг-чонунга ачы-дузасын көргүзүп, ак-кылдыг бараан бооп келген. Өнүң аңчы Александр Намның-биле кады аңчы алды уругну төлөтүп кижилер аңчы өстүргөннер. Үлөгерлиг өг-бүлө чурттаандан бээр 35 чыл чеде-рен. Улуг оглу Сахалинде, бир уруу аңчы-Хемчик кожуунда, ортун оглу Кызыл-Ордада, арткан кыстары Адыр-Кежиг-урда өглүг-баштыг, ажил-аңчылыг аңчы чоруптар. Намныңнар он аңчы оруктарлыг, оларның улуглары кырган-а-иезинге дузасын көргүзө бергеннер. Аал-оранның эр ээзи өнүң ишти-ле кады хүндүлүг дүштүгү аңчы-даа-ла, тайга кезип, аңчы чоруп каар аңчы чылдыг. Аңчы-төлүнүң, уйнуктарының аңчы-ада-ие база кырган-ава, аңчы-аңа хуузуңда бода болгаш шээр-аңчы база өстүрүп чоруур. Огородка-аңчы, картошказын база тарып алыр аңчы-хемчээ улус. Алызындан топтуг-то-

Зинаида Намның тос чадырында.

маанныг, ажилгыр өг-бүлениң херэжэн ээзи Зинаида Найдановна бодунуң үе-черге-биле кады «Өдүгөн» ыр-шоор ансамблин тургузуп алгаш, бо хүнге чедир Россия болгаш республика черге-лиг уран чүүлдүң хемчеглеринге киржи-п келгеннер. Удавас 2020 чылда Россияга биче буурай чоннарның фестивалына киржири-биле белеткенип турар. Оон аңгыда Чукоткада ивижи эш-өөрү-биле харылзажып, арга-дуржулганын солчуп турарлар. Москвага каш удаа барып, Тожу тываларының эдилелдерин, тос ча-

дырын, езу-чаңчылдарын, эм үнүштерин таныштырып, киржип турганы солун. Тай-га-сынга чурттап чораан аңчы өг-бүлениң кызы болгаш, эм оуттарны эки таныыр, ону чыырынга аажок ынак. Чадырының иштинде долгандыр кургадыр азып каан кандыг оуттарны чок дээрли: кара ай, бөрү оду, черлик шай, артыш, шаанак, аза огу, боостая (зоб) аарыгларынга, бүүректер, саргарган улусту эмнээр эм үнүштер дээш, кижиниң билбези эм-оуттарны хейү-биле чыып ап турар. Элик, норка, иви, диң кештерин боттары-ла

чымчадыр эттеп алгаш, идиктер даараар, тос чадырының иштинге хевис, олбук ор-нунга база чадып алыр. Чадырга чурттап чораан аңчынын черле салбас, суурда бажынының чанында ону тип алганнар.

Оон ыңай өнүң ээзи-биле аңчы чор-рааш таварышкан солун ужуралдарының бирээзин база төөгүдү:

— Бир катап Арыскан даанга аңчы чорааш, дыт бажынга хоруй берген олурган диң көрүп каан бис. Өөм ээзи, диңни маңаа кадарып тур дээш, өске талаже аң-мең көрүп, элээн ырадыр кылаштай берген. Мен дыт бажында диңни белиңнедип, «хайт» дээримге-ле, диң аай-дедир девидеп, сырбаңынып олурган. Оон мырыңай мени тоовастап, дыттан маңап бадып келгеш, аай-дедир халыырга девидээш: «Саша, диң халып чоруй барды!» — деп, алгырдым. Кадарып турган диңним өске дытче алдырбайн халбактанып үнө берген. Ынчан, арай-ла чүгле чаңгыс боолуг чораан бис, бирээ-зин тайгада аңчы, ивижи дуңмаларым дилеп алгаш чоруй барган, хараалаан, боолуг турган болзумза, ол диңни «ол-чалап» аптар кижилер мен — деп, херэжэн аңчы хөөрей-дир.

Тайгада ивижилерниң солун ужурал-дарын төөгүр болза, оон-даа хей. Алдан хар чоокшулаан Зинаида Намның ам-даа чийк, сергек хевээр. Олут олурбас, аңчы кырган-аваның чугаазы чүгле тайга-тас-кыл, аң-мең, мал-маган болду.

Аныяанда каш хондур ивижилер турлагларын кезип чораанын дыңнап, бижир болза, бүдүн ном-даа болу бээр хире. Езулуг-ла күш-ажылчы, кызымак-кай, үлөгерлиг ава бо-дур деп билдим.

Асия ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

МАЛЧЫН
ДАҢГЫНАЛАРНЫҢ
БИРЭЭЗИ

Ада-иези малчыннап чораан болгаш, кара чажындан-на мал аразына өзүп, мал ажылынга ижиге берген аныяк малчыннар Тывада хей. Олар малды ажаап-тежээриниң аргаларын бичизинден-не билер болгаш, боттары малчыннай бергеш, хей мал-маганын азырап өстүрүп, шудургу ажылы-биле шаңнал-макталга төлөтүп бооп, бай-шыырак чурт-тап чоруурлар. Республика Наадымынга ындыг мал-чын оолдар, кыстар тыва национал хевин кедипкеш, байыр-найырга чоргаар киржип турарын көргөш, бо кижилер оларны сагыжына тоол-домакта эрес-кайгал тажыларга, ай-хүн херелдиг алдын даңгыналарга дөмөйлей-даа бээр чораан ийин.

Ындыг тажы биле даңгынага Резета биле Буян Дам-бийларны хамаарыштырып болур. Буян Данаровичниң ачазы, мал ораны Бай-Тайганың Бай-Талдың малчыны Данар Иргитович Дамбийның күш-ажылчы чедишкин-нери, мурнакчы малчын ат-сураа бүгү Тывага билдингир турган. «Өөм ээзиниң ачазының Совет Эвилелиниң үезинде «Алдарлыг малчын» деп шынзылганын көргөн мен — деп, Резета Манчин-ооловна хүндүткел-биле

чугаалап турду. «Бээм ам бистиң аравыста чок. Кунчуум Даңзы Маадыровна Күжүгет ам 79 харлыг, адак-бышкаа чийк хевээр. Суурда чурттап, уруг-дарыывыс школага өөренип турар үеде оларны ажаап карактап турар, биске дыка ажык-дузалыг».

Аныяк өг-бүлө дөрт ажы-төлдүг: үш оолдуг бир кыстыг. Оолдары үстүкү болгаш ортумак класстарда өөренип турар. Хеймер уруу 6 харлыг. «Хеймер уруу-вусту, 4-кү класста өөренип турар огулвусту Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал суурда аграр школага өөредип кириксээр-дир бис. «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилелдиң киржикчилериниң ажы-төлү сөс-даа чок ынаар өөренип кире бээр-дир. Өске малчыннарның уруг-дарыының аңаа өөредир аргазын сайгарып көөр болза, эки-ле деп бодаар-дыр мен» — деп, Резета Ман-чин-ооловна күзелдин илеретти.

Резета Дамбийның ада-иези база малчын улус бол-ду. Ачазы Манчин-оол Базырович биле авазы Көк-кыс Дамбийовна Күжүгет олар бүгү назынында Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөлгө сарлык кадарып чорааннар.

Буян биле Резета Кара-Хөлгө өг-бүлө туткаш, Бай-Талга малчыннай бергеннер. Малчын ук-салгалдыг аныяктар ада-иелериниң ажылын уламчылап, арга-дуржулгалыг, мурнакчы малчыннарның одуруунче кир-геннер. 2010 чылда кидис өг, 2013 чылда трактор, 2019 чылда мотороллер-биле шаңнатканнар. Ол шаңналдар малчыннарның хүн бүрүдө ажил-ижинге дыка ажыктыг болган.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Наадым-2019»-туң чемпиону, Бай-Тайга кожуунда «Эрте» МУБ-туң малчыны Резета Дамбий.

Эр кижиниң үш адаан-мөөрейи

ТЫВАЛАР ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫН УТПААН

Август 13-те Тыва үндезин культу- тура төвүнге «Эр кижиниң үш адаан-мөөрейи» деп шуулган болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Адалар чөвүлели, Национал спорт школаның тренер башкылары, Аът база Ча адар федерацияларның кежигүннери, Кызылдың Президентиниң кадет училищезиниң башкылары киришкен.

Эр кижиниң үш адаан-мөөрейи – хүреш, аът чарыжы, ча адары (баг адары). Төөгүдөн көрүп көөр болза, бо үш мөөрей эр кижиниң дайынга белеткелиниң эге чадазы бооп турар. Чыңгис-Хаанның, Сүбөдей маадырның үелеринде бо үш мергежилге оолдарны

Сарыглар демдеглээн.

– Тыва хүреш биле моол хүреште хей ылгал чок, колдуунда демей хүрештер- дир. Сөөлгү үеде чуртувуста хүреш сайзырап турары маргыш чок. Аныяк болгаш элээди оолдар аразында эртип турар хүрештерде, ылаңгыя Наадымда мөге кижиге хүндүлүг ат тып- сып турар апарган. Мындыг чүүл ооң мурнунда тур- баан. Улуг мөгелер ара- зында база кожуун черге- лиг аттар тыпсыр чурумну кириген. Бо дээрге тыва хүрештин сайзыралының эге базымнары-дыр. Ай санында бооп турар хү- рештерге 600 хире мөге кирип турар апаарга, ын- чан бедик деңгелче үнүп турар дээрзин билип алыр бис. Бо үш мөөрей тыва чаңчылдар, тыва дыл- биле сырый харылзаалыг. “Мээң оглум Чаан мөге Эрес Кара- Салдың спорт школазында

белеткелди эртип турар. Хоорайда өөренип турар оолдарның хей кези орустаар боор азы орус, тыва дыл- дарны холуй чугаалаар. Ынчангаш белеткел үезинде чүгле тыва дылга чугаалажыр деп шийтпир үндүргөн бис. Ооң түңнелинде, чартык чыл-даа чет- пейн оолдар арыг тывалаар апарганы кайгамчык. Ол дээрге, бо үш адаан-мөөрей тыва езу-чаңчылдар, тыва дыл аразында быжыг харылзаалыг деп чүүлдү көргүзүп турар-дыр” – деп, Тываның Арзылаң мөгези Седен-Очур Кара-Сал чугаалаан.

Тывада ча адарына олимпий оюн- нарының чемпионнары база бар. Чүгле эр эвес, херээжен спортчулар база ча адып турар апарганы онзагай. Ол ыш- каш бо шуулганга Моолда бооп турар ча адар маргылдаалар, Цэнгэл тывалары чаны канчаан кылып турарын, аът ча- рыжына, ча адарына шүүлгеннерниң бөргүнге ылгавыр демдектер кылырын, моолдар, казахтар аът чарыштарын канчаар эрттирп турарын болгаш оон- даа хей солун темаларны чугаалашкан.

Аяс МОНГУШ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырт- тырган чуруктары.

бичиизинден эгелеп, өөредир турган. Тыва улустун чаңчылдары, чүдүлгези, оюннары кожавыс моолдар-биле демейи кымга-даа чажыт эвес. Наа- дым байырлалында база-ла бо үш мөөрейни эрттирп турар, моолдап болза «Эрийн гурван наадам» дээрге эр кижиниң үш адаан-мөөрейи дээн бооп турар.

“Шаандан тура аът чарыжына назы-хар барымдаалавайн кирип турган. “Эң бичи кирипкчи” деп тус- кай шаңналды безин тыпсып турган. Амгы үеде хоойлу-дүрүм езугаар оолдарның назы-харын көрүп, айып чок чорукту сагып, тускай шлем бөрттер кедирер ужурга таварышкан бис. Ада-иелер 6, 7 харлыг оолдарын ки- риштирикээр, а дүрүм езугаар ол болдунмас, чүге дизе бичи оол аъттан аңдарылгаш, кемдээшкин алыр болза, херек оттурар, организақыларны буруудадыр, ол дээш маргыштыг бай- далдар тыттып кээп турар. Россия Федерациязының чоннарының ара- зында езу-чаңчылдарын утпаан, сагып чоруур чоннуң бирээзи – тывалар. Кавказ чоннары, казахтар, моолдарның аразында безин 40 километр хемчээлге аът чарыштырар улус чок, ынчангаш езу-чаңчылдарымыс камнаар, када- галаар болзувусса эки” – деп, Аът федерациязының даргазы Таймир

2019 — Күш-ажылчы кижизиниң чылы

ТӨЛЕПТИГ ӨГ-БҮЛЕ

Тес-Хем кожуунун төвү Самагалдай суурда амгы үеде амыдыралына, ажы- ижинге кызымак, өскелерге үлегерин чурттап чоруур өг-бүлелер эвээш эвес. Оларның аразында Белек биле Борис Баданнарны, Самед биле Айсан Чимбияннарны, Сергей биле Урана Намзырайларны адап болур. Бо чүүлүм Баданнарның өг-бүлезин таныштырай.

Белек Даш-ооловна 1965 чылда А. Эрик суурга ада-иезиниң дун уруу бооп төрүттүнгөн. Ачазы Даш-оол Маадыр-ов дээди эртемниг биолог башкы, авазы Клара Идамовна Эрин-Тестин буйанныг эмчи ол Омскиниң эмчи институтунун доос- чузу. Оларның улуг уруу Белек ам дур- галыг башкы болган. Ол бүгү назымын Самагалдайның 1 дугаар ортумак школа- да эге класстар башкылап ажилдап чоруу. Белек Бадан ажылына кончук кызым- шыңгы негелделиг, ада-иелер-биле хары- заазы эки, билдиги башкы. Өөреникчилер чүгле эртем-билиг-биле чепсеглээр эвес, янзы-бүрү мөөрей, фестивальдарга, ха- ниити ажилдарына кириштирп чоруу. Ооң доостурган өөреникчилери тускай эр- тем билг чедип алган, ажил-агыйжы кижиге болган.

Башкының өөредилге адырында хей ча- дарда үре-түнелдиг ажылын республиканы кожуунун улус өөредилгези үнелеп, хүндүт- бижикирни удаа-дараа тывыскаан.

Белек-Даш-ооловнаны көөрге шевер- гин, чараш, аажы-чаңы топтуг-томааны хүндүлээчел кижиге. Ол өөнүң ээзи Каа-Я- оглу Борис Бадан-биле студент чылдары- ла танышкаш, бо хүнге чедир эптиг-чепт- найыралдыг чурттап чоруурлар. Борис Валерьевич база дээди эртемниг баш- кожуунун өөредилге эргелелиниң өскүсү- лар-биле ажилдаар килдизиниң начальни- албан-дужаалда 10 ажыг чылдар дургузун ажилдап чоруур.

Баданнарның өг-бүлези 2 кыстыг, 1 оол- база 4 уйнуктуг. Оглу Херел – Бурятияның ку- тура институтун дооскаш, Самагалдайны К.Д. Баазан-оол аттыг культура бажыны аныяк специализи. Ол өг-бүлелиг, ажы-төлдү.

Башкы кижиниң ажылы чай чок, хары- салгалыг. Ындыг турбуже, олар дузал- ажил-агыйын тудуп турарлар. Бажыны хериминиң иштинде кижиге базар хостуг чер- чө кылдыр ногааны тараан. Шеңне чечээнде эгелээш, гвоздика, ромашка, роза дээш кижиге бир-ле кайгамчык оранда кирип келген-биле демей апаар. Ногаа культуразының шуптузун олуртур: катюфель, капуста, огурец, ногаа согуна, ранетка дээш-ле баар. Ногаа-чимизин суггарар эптиг кранни тургускаш, үнүштерин тараан чалдарны эптии аажок кылган, оон-ча өгнүң эр ээзиниң ус-шевери, ажилгыр-кежээ- зи көстүп турар. Борис Бадан Каа-Хем чуртту- кижиге болгаш өскөн-төрөөн чериниң үлегерин көргүзүп турары ол-дур. Хериминиң иштинде хаваң, дагаазы алгырышкан, ногаа-чимизин дүжүдү хөлбөңнээн, езулуг-ла ажилгыр-кежээ кижилер чурттап турары көскү.

Белекмааның холу чемзиг, хүндүлээчел, бажыныга кире бээр, аш-чеминде, шай- суксунунда-ла баар. Стол долдур янзы-бүрү вареньени, ногаадан кылган аш-чемин салыптар. Бажынының ишти чугаа чок ары- силиг, өрээл бүрүзүнде тараан өңгүр чечен- тер, аргаан-дараан ажилдар бажың ишти- каастап турар. Хууда библиотеказының байы- даа кедергей. Чылыг-чымчак, чурттаарыга таарымчалыг байдалды тургускан. Ол дээр- ле, бажының херээжен ээзиниң уран-чечен- чогадыкчы, шевери-дир.

Бо чылды Күш-ажылдың кижизинге тураскаадып чарлаан болгай, ынчангаш ажил-ижинге бердинген бо башкыларны төлөптиглерниң аразына кириери черге чөптүг деп бодаар-дыр мен.

Клара НАМЗЫРАЙ,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүү.

Тыва Республиканың
Дээди Хуралының
(парламентизинин) үшкү
чыыжының депутаттарын-
га кандидаттарның соңгулда
мурнунун агитация
материалдары (халас үндезинге)

Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизинин)
үшкү чыыжының депутадына
Сүт-Хөлдүн чаңгыс мандаттыг № 10
соңгулда округундан кандидат
Мижит-Доржу Херел-оолович САТ
Мээң сорулгам – көдээ ажил-агый
паныышкынныг бүдүрүлгелерни бүгү
лазы-биле деткири.

Сактыышкын

ЧҮРЕКТЕРГЕ ШЫГЖАП АРТААЛ

К-төөгүвүс чаңгыс дөстен үнген,
ларывыс талазындан кырган-ача-
ывыс кады төрзөн халышкылар
-төлү — Каадыр-оол Сувандии
мамның чүрээ турупкандан бээр бо
нерде 5 чыл болур. Үе шалыпкын-
дыр, чоокта-ла аравыска омак-
тек малын малдап, өг-бүлөзи-биле
-кежиктиг амыдырап, ажи-төлүн
үрүп, оларны эртем-билигге чеди-
и, ха-дунмазының аразына эргим
ели болуп чорду ийин.

Эрткен чүс чылда Тывавыстың ат-
арлыг малчыннары Максим Дондуп-
ч, Маадыр ие Өнермаа Кежик-Чыр-
вана Сувандиилерниң бир төлөптүг
үнү чүрээ хеп-хенертен турупкаш,
тен ырап чорупканы чүгүе чоок ки-
еринге эвес, ону билир чонунга ха-
данчыг, хомуданчыг болган. Ол ада-
ның малчын угун дөзөп, эртемниң
ы-биле Тес-Хем кожуунда, төрзөн
хозу «Чодураага» мал, чер ажил-
йына бригадирлеп, учетчиктеп,
пүндө совхозка зоотехниктеп ажил-
ч. Чоорту хуузуңда мал-чер ажилын
ып: хой, өшкү, бода, чылгы малды
үрүп, суггаттыг шөлдерге тараа-
ааны, ногааны тарып, уругларының
ы Наталья Доржуевна-биле 40 ажыг
чурттаан эргим киживис. Каадыр-оол
симович ада-иези дег алдар-аттыг,
елдеринге эргим, эдеришкен эш-
үңгө шынчы, бүзүрелдиг эжи чораа-
билир бис. Ооң бистиң аравыста чогу
дыкта бүзүрөңгич эвес аан.

К.М. Сувандии мал-чер ажилындан
да чазаныр, унты, мойтак, тыва иди-
к-аыттарына дериг-херексел даараар
евеер. Олышкаш чечен-мерген сөстүг
икчи дээрзин билбес кижилер база
ыңдыгларның бирээзи мен болдум.
Ачазы чок апаарга, ада-иезинге ту-
кааткан «Эрзэн-шокар эскериглер»
ыдыралга болган солун ужуралдар)
номчугашты уруу, даштыкы дыл
ызы Чодураа бистиң өг-бүлөгө эккеп

бээрге, улуг сонуграл-биле номчудувус.

Номну 2018 чылда үндүрген. Автор
Каадыр-оол Максимович элзэн каш кы-
дырааштарга бодунуң амыдыралында
болган, дыңнаан болуушкуннар, солун
чугаалар, шүлүктөрү ында бижзэн. Ону
ынак кызы ном кылдыр үндүргени мак-
танчыг. Төрөлдеривис мурнундан аңаа
четтиргенивис илереттивис. Номда 15
хире кыска чугаалар, шүлүктөр кирген.
Ооң дылы бөдүүн-даа болза, уран-чечен,
мерген деңнелгелиг, чараш сөстөрлиг,
үлегер домактарны чедимчелиг ажыг-
лааны номчуштуг. «Ишкээрлзэн адыг
ирей», «Элдептиг кара-куш», «Оңгуга
таварылга», «Чээрби тонна дус», «Вер-
толеттуг тооруктаашкын» дээш, оон-даа
өске бичии чечен чугааларында чер-
чуртунуң чурумалдыг бойдузун, дириг
амытаннарның чаңын эки эскергенин,
чайлаглар, хонаштар, тайга-сыннарның
ат-сывын дөгөрезин билиринге магадап
ханмадым.

К.М. Сувандии тулган дзэн аңчы,
ачыр-дачыр хүрежир шыырак мөге, ча-
раш үнү-биле ыяңгылыг ырлаар ыраажы
— езулуг-ла бүгү талалыг талант бүргзэн
кижи чораан. Мындыг дунмалыг мен деп,
чоргааралым хайныр. Ооң «Белдир-
Арым» деп шүлүүн кириейн:

Бедик даглар баарында
Белдир-Арыг суурумну.
Кара чаштан ойнап өскөн,
Каас чараш чуртумайны.

Ажып-ижи диңмиттелип,
Ады-сураа алгаан суурум.
Амыдырал башкы оруун
Аңаа иззэн чуртумайны.

Оон-моон келгеш, чону чурттаан,
Онза чараш Белдир-Арым.
Улус-чону эвилең-ээлдек
Угулза дег чуртумайны.

Аас-кежиим, чуртталгамның
Алыс дөзү — Белдир-Арым.

Август 23-25 хүннеринде Кызылга, «Тыва Экспо-2019» делгелге-садыглаашкын болуп эртер

2019 чылдың август 23-25 хүннеринде И. Яры-
гин аттыг спорт комплекзинге «Тыва Экспо-2019.
Күс» универсалдыг делгелге-садыглаашкынны
эрттирер.

Тус черниң продукциязын бурунгаарладып, чаа про-
дукцияларны болгаш чедишкыннерни таныштырып,
ажыл-агыйжы болгаш садыг харылзааларын калбар-
тыры — делгелгениң кол сорулгазы.

Тыва Республиканың, Новосибирск облазының,
Хакас Республиканың база өске-даа регионнарның
сайгарлыкчы субъектилери боттарының продукция-
ларын база ачы-дузаларын делгээр. Тыва Республи-
ка «Тывага бүдүрген» деп ылгавыр демдек-биле тус
черниң бараан бүдүрүкчүлерин бөлүктзэн.

Делгелге үлетпүр адырының — тудуг, ЧКА, АУК спе-

циалистерин, республиканың чурттаачыларын база
аалчыларын сонуградып, херексел барааннарын,
идик-хеп, фермерлерден аъш-чем аймаан, бажың
дериг-херекселдерин база материалдарын делгээр.

Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва
Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд,
«Сибэкспосервис» делгелге компаниязы КХН делгел-
гени организаптап эрттирер.

Тыва Республикада продукция бүдүрер ажил-чо-
рудулгалыг кылдыр бүртүктөкөн биче болгаш ортумак
сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери халас киржир
чагыгны Тыва Республиканың Чазак бажыңында 209
дугаарлыг кабинетке кирип азы 2-17-67 дугаарлыг
телефон-биле дамчыдып болур.

Үүлгедиг болгаш көземче

ӨЖЕГЕРЗЭН МЕГЕ МЕДЭЭ БЕРГЕНИ ДЭЭШ

дыг үүлгедиг дугайында аас чугаа азы бижимел-биле
дыңнадып каарга, ол херек кырында шын барымдаага
дүүшпейн турар болза, медээни дамчыткан кижжи хоой-
лу өзугаар буруудап, көземчелиг харысалгага онаажы
бээр. Ындыг кем-херек ниитилелге айыылды тургузуп
турар. Чүге дизе эрге-хоойлу камгалаар органнарның
ажылдакчыларын ылап-ла үүлгедикчилер-биле де-
мисежир ажил-херезинден чардыктырып, оларның
чымыштыг ажилына артык чүк болуп турар. Оон
аңгыда, буруу чок кижини буруудадып, оон эрге-ажык-
тарын кызып-кыйып турар болу бээр.

Өжегерзэн меге медээни дыңнатканы дээш, ол
хамаатының бодунга көземче херзэн оттурган. РФ-тиң
Көземче хоойлузуңуң 306-гы чүүлүнүң 2-ги кеззээ-би-
ле суд ону 20 муң рубльга торгаан. Судтуң шииткели
хоойлу өзугаар күш кирген.

Арина ХЕРТЕК,

Кызыл хоорай прокурорунуң дузалакчызы.

жзэн «Чүректерге шыгжап артаал...»
деп шүлүү-биле бо материалды бижип
доостум.

Сен барыңда аал-кодан долу болгаш
хөглүг турду,

Сен чогуңда ээнзиргей,
шип-ле шимзэн.

Коданыңда мал-маганың сени чоктап,
Билген ышкаш, көзөк-көзөк

эткилээр-дир.

Огланып кээр дөрт-беш ыдың

манаан-даа дег,

Кезек-кезек чиртиледир

ээрзилээр-дир.

Кодан сыңмас малың малдап,

ижиң ижеп,

Тараа-быдаа, сизген-ширбиш

кылып чордуң.

Тудуг-сууруң, кажаа-хорааң,

оран-саваң

Сагыш ышкаш кылып алгаш,

канчаарың ол?

Ажы-төлүң эртем-билиг

чедиргештиң,

Өгөлөп-баштап, амыдырал оруун

иззээш,

Оранчок хөй, чаптап ханмас

уйнуктарлыг,

Оларыңны эргеледип чордуң, эжим.

Эккер эрниң сүлдө-сүзүүн бедик тудуп,

Эки аъттың ээзи болуп чордуң, эжим.

Чыраа, саяк чүгүрүктүң дерин үндүр

Чындыңадыр чортуп чорааш,

чурттап каан сен.

Улуг үүлө, ажил-албан, ажы-төлдер —

Кады чуртаан чылдарывыс херечизи.

Кара чааскаан сени чок деп

бодавыткаш,

Сагыш өйгөн кударалдан

ыглап аар мен.

«Берге-дир» дээш, холдарымны

сула салбайн,

Эжим сен дээш, ажы-төл дээш

чурттап чор мен,

Төрөлзирек чонум, өөрүм муңчок көөй,

Дөгөрез бишти кагбайн,

деткип чорлар.

Төлөп, чазык аажы-чаңың, овуруңу

Чоргаарланып, чүректерге

шыгжап артаал...

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,

хоочун журналист.

Сөөлгү үеде, бистиң республикада куда-дой, юбилейлер болгаш өске-даа байырлалдарның башкарыкчылары тамадаларның дугайында айтырыг чиди-биле тургустунуп эгелзэн.

Чүге дизе, оларның бодун алдынып турар аажы-чаңы, ойнадып турар оюн-тоглаазы кижилерге таарышпас, чамдыкта эпчок байдалдарны тургузуп турар. Оода чадаарда, өөрүшкүлүг байырлалга келген улуг назылыг кижилерге тамада деп адаар улустарывыстың хүндүткелдиг хамаарылгазы чиде бергени база элдептиг. Ооң көскү чижээ, бир улгады берген назылыг кижиниң интернет четкилеринге бижээн чүүлүн маңаа кирип, номчукчуларга таныштырарын шийттирдим.

“Тыва чоннуң куда-доюн, хар демдеглээн байырлалдарын 1950 чылдарның төнчүзүндөн бээр, бичиимден тура, көргөн мен. Байырлалга чыылган төрөлдөр болгаш чоок кижилерниң аразындан хүндүткелдиг, чечен-мерген сөстүг кижилер алгыш-йөрээлди кылыр боор чораан. Дараазында чон аштанып-чемненир, арага-хымызын ижер, боттары аразында баштак-хөглүг чугаалажып олурар. Үр болбаанда, ол дээрже, 2 шак хире болганда, куда-дой төне бээр бо-ла.

1966 чылда, бодум шериг назыны чеде берген улуг эр турумда, бир эживистиң чалааны-биле кудазынга бардым. База-ла улуг кижилер — эживистиң ачазы сөс ап, куданы ажиткан. Ооң соонда чон аш-чемде-ле барган. Мен хире аныктар чүгле үш кижилер болдувус, ынчангаш чон артында чаштынып олурар алгаш, чүгле шайын ишкеш, холга келген ээти чидивис. Куда-дой улуг улустун, кудаларның ажил-херээ чүве болганда, бисте бо талазы-биле арга-дуржулга бар эвес, арага-дары база ижил билбес болгаш, дүрген-не оон чорупкан бис.

Амгы үеде кайда-даа делгегенгеи куда-дой, хар-харлаанын эрттирген, диплом «чугган» дээш өске-даа байырлалдарны канчаар эрттирип турарын билбес тыва кижилер чок. Кымның чүнү байырлаары, чырык сагыш-сеткилин дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле кады үлөжип, демдеглээри кончуг эки бодал. Чон ону боттандырып-даа турар. Бо кижилер база доктаамал эш-өөрүнүң, дуңмаларның, чээннерниң, чуржааттарның янзы-бүрү байырлалдарыга бо-ла чедер боор чүве-дир.

Олар колдуунда-ла өске чоннарның езу-чаңчылдарын үлөгөрлөп алган байырлап, хөглөп турар боор-дур. Ында улуг-ла чазыг чок. Чоннар аразында харылзаа чоокшулаан, культуразы холужа берген үе-дир. Бо чырык байырлалдарда ооң сүлдө-сүзүнү кудуладып турар улус тыпты берген шуут элдеп — олар дээрже, тамадалар-дыр!

Тамадалар Тывада чок деп,

Амыдыралдың айтырыы

ХАЛАЛЫГ-ЛА ТАМАДАЛАР

шынын сөглээйн. Ол дээрже, “башкарыкчы” азы орус дылга — “ведущий” кижилер. «Тамада» деп сөс грузиндерден тывылган. Черкес дылда «удуртукчу» — «тхэмадэ» дээн сөс Кавказка негтереп тараан. Ол дээрже байырлалдарда ханы уткалыг, чечен-мерген сөстер чугаалаар хүндүткелдиг кижилер боол турар.

Бистиң байырлалдарывыста тамадалар база-ла аас-сөстүг, чон аразында арны чазыга берген кижилер болур. Оларны Кавказтың тамадаларына канчап-даа деңнеп болбас! Байырлал эгезинде аксы-сөзү чымчак, чечен-мерген-даа, дыңнаксанчыг-ла харын. Үр-даа болбаанда, чечен-холозы көстүп, келген чонну оюн-баштаа-даа билдинмес куду көрүп, чаңнап-ла эгелээрлер.

Микрофонга: — «Оң талаңарда кожанарны кускапта алыңар! Солагай талаңарда кожанарны кукапта алыңар!» дээн чижектиг сөстер-даа кулак-уюк апаар. Мындыг анчыг сөстерни Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчылары орус херээжен, тыва эр кижилер-даа куду чугаалап турганын дыңнааш, эпчоксунуп олурдум. «А», «К» деп үжүктөр-биле эгелзэн кижилерге хамаарышкан сөстерден адаңар!» деп бир чолдак артист эр өске куду алгырып-даа турду. Кезек улусту чон мурнунга үндүрүп алгаш, оларның чодаларында, деңмектеринде кымның дүгү узунул деп хынап, чир-шон дүжүн-ле турарлар.

Байырлалга чалаткан улус аразында дарга-бошкалар-даа бар боор чорду. А тамадалар дээривис улустар оларны чаш уруглар дег командылап, дашказын дүрген кургадапкан кижини шаңнап: «Кудуңар! Ам база кудуңар! Ижиңер-ле, ижиңер!» деп ындын ап-ла турар. Улуг өөрүшкү-биле байыр-найырга келген чон, ылаңгыга улуг улус, ол тамадалар дээр, олардан эрткен чүве чок улустун хайында, кырынче чуунду чаштырыпкан дег, эпчоксунуп чүдөксинген, сеткили хомудан чанып кээп турар апарган. Оларны «хай-хой!» дээрже, байырлал эрттирген дөргүл-төрөлдөргө чога болу бээр ыйнаан дээш, ыттавайн, шыдажыр апаар сен.

Байырлалдар эрттирип, акша ажилдап алып дээш чаладып келген эр, херээжен-даа артисттеривис хөглүг-баштак оюн-тоглаа организастаарда, чүге ылап-ла самыын-сандаргай чорукче углаан утка-шынар чок оюннар эрттирип, кижилер аксынга эптешипес эпчок сөс-домактар эдип турар апарган улус боор? Харыч чазыг — оларның ишти-ки делегейи куду, тыва чонунуң угаан-медерелин хир-чамга борап турарывыс ол деп чүвени медереп билбизинде. Оларның

карактарында, бодалдарында — алып көк-көк акшазы, чүгле акша... ол-ла.

Ындыг кижилерниң сүлдө-сүзүүнүң кудузу ол. Мындыг үлөгөрни кайыын алганнарлы? Билдингир-ле өске чоннарда, европейжи езу-биле хостуг чаңнаар арын-нүүрүн артында кагган аныктардан-на болгай. Бистиң тамадаларывыс таанда-ла эгенир-човаар кызыл арны чок улус бе? Кижилер көргөш, эпчоксунуп олурар оюн-баштак сценажыткан көргүзүлгелерин боттары-ла кижилер көрбөс черге ойнап чорза, тыва национал куда-дойга кандыг сорулгалыг ону кирип турарлы? Билдингир-ле болгай, тываларны база ындыг мөзү чок чорукче кириери ол-дур. Куда-дойга оюннуң херээ чүл...

Бо бижээн чүүлге адын салбаан-даа болза, черле алыс шынын бижээн улгады берген назы-харлыг кижини деткип, аңаа мен база чөлшээрже кижилер-дир мен. Ынчангаш мен бодум амыдыралга таварышканым, баргаш, көргөним, дуңмаларым болгаш чуржааттарымын куду-доюнга келген (тамадалар) ооң башкарыкчы — эрттирикчилериниң дугайында биживес арга чок болдум. Шынап-ла, херек-чүрек ыстап, сагыш човааш, бижиир ужурга таварыштым.

Эрткен айда бир кудага чордум. Аңаа келген тамада оол боду ырлаар кижилер болду. Ындыг-даа бол, чаңгыс таарзын-мааным чүүлүм — үн улгаттырар аппаратуразының үнүн хөлүн эрттир улгаттырып алырга, столга олурган улус аразында хостуг чугаалажып-даа шыдавас, чүнү-даа дыңналбас, кулак дажы чарлып каар чыгыгы, чаңгыланым турар чүве болду. Оон аңгыда, мээң чанымга олурган 70 хар чеде берген улуг назылыг улус — мээң катым, кат-ием шуут кулактарын дуглап алган олурдулар. Ынчангаш оода, бичииледип алырын дилеп көрөм оглум дээрже, хөгжүмчүлөргө барып четтим. Үн аппаратуразының артында олурар анык оол мени тоомчага албады. Тамада боду кылаштап келгеш: “Залда хөй кижилер олуруп турар, чүгле силер кудада келген эвес силер, кыдында улуска мээң чугаам дыңналбас, ынчангаш шыдажыр апаар, акым” — деп харыы бээрже, шуут кайгап ханмадым.

Үстүнде чүүлүдү бижээн хоочунувус ышкаш оларны «хай-хой!» дээрже, байырлал эрттирген дөргүл-төрөлдөргө чога болу бээр дээш, ыттавайн баар харыч чок болдум. Куданы эрттирип турар төрөлдөривистиң арын-нүүрү чыгып келген чонга эпчок болур деп чүве-даа бодавайн, өөм ишти-биле ыттык чугаалап, шыңгыгы негелдени кылган соовуста, чүгле ынчан

микрофоннуң болгаш хөгжүм аялганың дыңзыг үнүн бичииледип алды.

База бир чижекти маңаа кириейн. Бир кудага чеде бээримге, ону башкарып эрттирип турар анык оол база ырлаар салым-чаяанныг кижилерниң бирээзи — сөс ап үнүп келген улгады берген херээжен улус-биле маргыжып, “оюн-тоглаа соонда, байыр чедирер силер” деп ыттык чугааланып, хөрөктөнип, шаг болду. Ооң соонда, даштыгаа үнүп келгеш, эр улус-биле кады таакпылап турда эскереримге, аксы чыттыг, бичии ижирик кижилер болду. Куда-дой башкарып эрттирип келген кижилер улус-биле кады өөрүп-хөглөп, эртежик-ле ээрий бээрже база шың эвес деп бодаар мен, дыка-ла эпчок чорду.

Дараазында чижек. База бир улгады берген хоочун башкы кижилер өөреникчииниң кудазына чорааш, дыка-ла хомудап келген. Чүү болган дээрже, Тывада база бир билдингир ырлаар, чараш үнүг артист аныктарның өгленишкен кудазын эрттирген чүве-дир. “Эртежик чоруптайн, оглум, мен башкызы кижилер-дир мен. Дөргүл-төрөлдөргө шуптузунуң байыр чедирерин манап олурар харыым чогул, үр апаар-дыр, меңээ сөстен берем” — деп дилээрже, чөлшээрвезэн. “Чок, эгезинде оолдун, кыстың ада-иези, ооң соонда, төрөлдөргө байыр чедирер. Ынчан келген өске аалчыларга сөс бээр бис” дээш ынаваан.

Ол-ла тамада чоокта чаа бир чуржум кудазына чеде бээримге ында “башкарыкчылар” чоруп тур. Эки талазы — ол куда-дойну эрттирген залдың улуг болганында бе, азы үн улгаттырар аппаратураны өйлөп каанында бе, чаңгыландыр алгырып турар, дүвүренчиг байдал чок. Чанында, чаңгыс столда олурар кожаң-биле хостуг чугаалажып болур сен. Ол башкарыкчы микрофоннуң үнүн улгаттырыңар, өске улуска дыңналбас-тыр деп-даа турбас болду. Ындыг-даа бол, сөс ап, байыр чедирер дээш үнүп келген өгленишкен оолдун, кыстың чоок улузу-биле маргыжа бээр чанының ол-ла хевээр артканын кайгап ханмадым. “Төрөл-бөлүктөп чугаалаңар, хөй чүве чугаалаваңар, чаңгыс кижилер байыр чедирер...” дээн анчыг сөстер-биле улусту өөредип, алгыжып-кырып шаг болду. Дыка чараш эвес.

Шынап-ла, тамадаларның канчаар ажилдап турарын, кандыг сценарийлиг болурун ТР-ниң Культура яамызы, республикада чоннуң дыштанылгасы болгаш улусчу чогаалдыг төвү ДНТ деп адаарывыс культура албан чери хайгааралга алып эргези чок болганы ол чоор бе?

Бир болза арга-сүмеден куду чаңгыс черге чыып, оларны биле чугаалажып, хемчирлеп ап чорудары күзөңгө. Чоо албан-биле утка-шынар чөүен-даян оюн-тоглааны куду келген аалчыларга ойнадып турарыл. Каш чылдар эртте-ге-даа чамдык тамадалар программаны ол-ла хевээр, чичи-даа чаартып албаан боор база чалгааранчыг. Бир апа боду сценарий чогаалдып, дапас чүве болза, интернет четкилеринде кончук чар ханы уткалыг, белен бижип чар сценарийлер хөй-ле болгай, чүге “тыважыдып”, тыва аны кирип, дөзөвилеп ап болбас дээш айтырылгар-ла хөй.

Тамаданы улус улуг иди бүүрел-биле чалап алып баргай. Ол байырлалды өөрүшкү уттундурбас кылдыр эрттир бээрин күзээрлер. Ынчангаш ажил харысалгалыг деп чүве башкарыкчы кижилер ханы меде билген турар ужурлуг. Дөңдүр көр даан, залда чон кичээңгейи — сенде. Олар үн чүүлүн, сагыш-сеткилин тапталтынмас чараш чүүлден манап, сени деткириңге бер олурарлар. Оларны хүндү чөлшээреш, өөрүшкүнү эки өөрүшкүнү үлөш, байырлап кааста! Кол-ла чүве — улус-чон хүндүлөп билири, бедик кулалыг болуру чугула. Аңаа таварышкан кижини башкарыкчы кылып алып эвес, сээң биле эки талаңны, талантың чогаалдыкчы-тывынгыр чорун чоннуң билер болган-дыр. Дээрже, дыка улуг бүүрү үнелел-дир, ынчангаш ону боттундур үндүр, тамада! Үн чонга эки чүве кылып каарың артык чүү хережил?

Тамадаларның өртек-чүе аар 20-30 муң рубль деп айтырыг база чөптүг. “Байырлал чыылган дөргүл-төрөл араздан хүндүткелдиг азы чечен мерген сөстүг кижилер алгыш-йөрээлди кылыр боор чораан” — деп бо чүүлүдү бижээн хоочун кириген чижээн тыва чон сөөлү үеде ажылап турар апарга деп болур. Мээң бир чуржум оолдун кадайын айтырар эл лалды маңаа чижек кылды кирип көрейн. “Байырлал башкарып эрттирип берип көрөчестей, куда-дой эрттирип турар кижилерниң төлөвири оранчаар чүве-дир. Ол хире акша чок, силер кандыг-чүү-даа болар чон мурнунга арныңар чазып берген улус-тур силер — деп дилзэн. Чоок кижилер болгаш, кандыг-даа төлөвир чокка, баган эвес эрттирип бержик мен.

Түннелинде чүнү чугаалап сап тур сен дээр болза, хөй акша-хөреңги чазыдап, тамадалар дилеп, чалап турбайн, боттары эки эрттирип алырыңар тигаргалары бар-ла-дыр. Ынчангаш ол куда-дой, юбилейлер, башкылыктаан байырлалдарың башкарыкчыларын (тамадалар) “алдаржыткан” хөй артык чугаашуугаазын-даа үнмөс турган боор.

Мерген ОНДАР

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12100 экз.
Үндүрүлгениң тиражы: 4000

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүсөдип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.

Редакторнуң оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.

Реклама, чарлал кылдызы (С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниилтел-политиктиг болгаш социал айтырылгар (редактору Ш.М.

Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.

Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалы).

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян,

корр. А.А. Монгуш).

Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94

Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва “Издательский дом
“Тыва-медиагрупп”.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанниң Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткөн.
Херечилелдин дугавы — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шеткин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттынган материалдарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлөй. Бир
болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чаңдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860

Солун неделяда үш катап үнөр.

Хемчээли 2 парлаар ама

Номерни парлагаше дужаганы график эзугаар — 12-15

херек кырында — 19-30. Солун келбейн барганда — 19-30

телефонче долгаар.